«_проблеми правопису_»

«Проблемні питання сучасного українського правопису (передавання грецької "тети")»

2019

ЗМІСТ

ВСТУП 3
Розділ 1. ЗВУК [Ф] В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 6
Розділ 2. ІСТОРІЯ ПЕРЕДАВАННЯ СЛІВ-ГРЕЦИЗМІВ З Θ (ТЕТОЮ) 13
Розділ 3. Θ (ТЕТА) НА ТЛІ ПРАВОПИСНИХ НОРМ XX-XXI СТОЛІТТЯ 17
ВИСНОВКИ 28
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 30

ВСТУП

Ідентичність будь-якого народу визначає його мова, яка є не тільки хребтом, але й кровоносною системою і головним мозком усієї нації. Такі функції у сучасному світі виконують літературні мови. Однією з передумов витворення літературної мови, а відтак її ідентичності є усталеність правописної системи.

Історія правопису української літературної мови – це, по суті, кількасотлітня дискусія щодо принципів, критеріїв, навіть вибору алфавіту. Вимальовується така закономірність: у часи суспільних зрушень завжди загострюються правописні проблеми. Сьогодні ми є свідками обговорення окремих правописних питань[1], серед яких актуальним є правопис слів іншомовного походження.

Серед орфографічних норм, які стали предметом дискусій, можна виокремити трансляцію грецької літери «тети» в словах іншомовного походження. 1921 року творці «Найголовніших правил українського правопису», опираючись на живе мовлення українців, вперше внормували написання «тети» літерою т. Згодом, радянська влада 1933 року звинуватила це та низку інших правил у «буржуазності» та замінила його таким, яке сприяло штучному зближенню української мови з російською. Це ж правило, на жаль, продовжує функціонувати навіть у чинному українському правописі.

Відтак, трансляція деяких грецизмів з «тетою» то літерою т, то літерою ф (на зразок російській орфографії), перетворила викристалізовану протягом довгого часу формування фонетичної системи української мови, а потім вже випрацювану у нормах правопису (ідеться насамперед про Харківський правопис 1928 року) систему української мови у сукупність винятків, які не мають логічного підґрунтя. Олександр Пономарів стверджував, що «заборонений перший загальноукраїнський правопис 1929 року – це частка

[1] Український правопис. Проект для обговорення. – Київ, 2018. – С. 127.

нашого розстріляного відродження, оскільки більшість його авторів репресовано і знищено комуністичним режимом».[2]

Передавання грецької «тети» українською літерою т, яке впроваджували укладачі дорадянських правописів, безумовно, є свідченням самобутніх фонетичних законів української мови. І та обставина, що це питання стало одним із домінантних у «Проєкті правопису» 1999р. і в «Проекті правопису» 2018 р. виразно вказує на важливість цієї норми у збереженні фонетичної системи української мови.

Проект правопису 2018 року, як і свого часу Проєкт правопису 1999 року, пропонує вживати літери т та ф як нормативні паралельні форми у словах грецького походження на місці букви θ (th): «У словах, узвичаєних в українській мові з ф, допускається орфографічна варіантність на зразок: ана́фема і ана́тема, дифіра́мб і дитира́мб, ефі́р і ете́р, ка́федра і кате́дра, логари́фм і логари́тм, міф, міфоло́гія і міт, мітоло́гія, Агата́нгел і Агафа́нгел, Афі́ни і Ате́ни, Борисфе́н і Бористе́н, Демосфе́н і Демосте́н, Ма́рфа і Ма́рта, Федо́сь і Тодо́сь, Феса́лія і Теса́лія та ін.».[3], що є небажаним, оскільки у перспективі неминуче спрацює зросіянізована традиція написання цих слів.

Українська мова потребує чіткого графічного розмежування *фі* та *тети* у грецизмах. Ця риса поряд з багатьма іншими, які так активно намагалася стерти радянська (російська) правописна концепція, створює стратегічну мовну барикаду в протистоянні засиллю чужої мови.

Мета дослідження - актуалізувати та осягнути доцільність трансляції давньогрецької літери *тети* літерою *т* у правописній системі сучасної української мови.

Завдання: 1. На основі аналізу особливостей живої розмовної мови у її діалектному вияві пояснити специфіку вживання звука [ф] на українських теренах.

---

[2] Пономарів О. Український правопис – повернення до національних засад. – Київ, 2003. – С.13
[3] Український правопис. Проект для обговорення. – Київ, 2018. – С. 127.

2. За різними лексикографічними джерелами та правописами різних редакцій, а також викладеними спостереженнями за особливостями української мови виявити тенденції у транслюванні «тети».

3. Простежити особливості використання аналізованого фонетико-орфографічного явища у мовленні деяких сучасних українських ЗМІ.

4. Аргументувати доцільність уведення елементів дорадянських правописів щодо передачі давньогрецької «тети» в сучасну українську літературну мову і закріпити її в правописі.

Об'єктом дослідження є функціонування грецької «тети» у фонетичній системі української мови. Предмет – виявлення особливостей фонетичної адаптації цього звука в живому діалектному мовленні, непослідовності у нормативному закріпленні цього явища у різних правописних редакціях, а також спроби актуалізувати власне український варіант.

Наукова новизна: виявлено особливості передавання «тети» у словах давньогрецького походження літерою т; зіставлено та проаналізовано трансляцію тети у лексикографічній практиці; актуалізовано засади правописів 1921, 1928 рр. в контексті мовної ситуації в Україні станом на 2018 рік. Із цим пов'язана актуальність, яка полягає в тому, що дослідження аргументує, увиразнює і усуває неоднозначність в трактуванні однієї із запропонованих 2018 року правописних норм.

Методи: описовий (аналіз побутування «тети» на синхронному рівні), порівняльно-історичний (зіставлення різних періодів розвитку мови в аспекті передачі «тети»), зіставний (порівняння принципів передачі грецизмів в українській та російській мові), прийом кількісних підрахунків (вираховування відсоткових відношень використання літери ф у словниках).

Джерельною базою для побудови статті слугували матеріали українських правописів та словників XIX-XXI ст., історико-фонетичні дослідження відомих мовознавців, діалектологічні матеріали (в т.ч. «Атлас української мови») та мовлення сучасних українських ЗМІ.

Розділ 1

ЗВУК [Ф] В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У § 88 розділу «Правопис слів іншомовного походження» чинної редакції українського правопису зазначено:

«F і ph передаються літерою ф: *фабрика, факт, фартух, фах, фаянс, федеративний, фейлетон, фігура, форма, фуга, футляр, офіційний, реформа; ефемерний, катастрофа, корифей, фараон, фізика, фізіологія, філософія, флегматик, фонетика, фосфор; Флоренція, Франція; Філіппіни, Фінікія; Лонгфелло, Фірдоусі, Фаон.*

Th залежно від того, як слово узвичаєне в українській мові, передається то літерою ф: *арифметика, ефір, кафедра, логарифм, міф, орфографія, пафос, Федір,* — то літерою т: *бібліотека, ортодокс, ортопедія, театр, теорія; Тадей, Теодор».*[4]

Однак таке правило, сформульоване майже як аксіома, створює певний дисонанс у резонуванні сучасного українського правопису з історичною граматикою української мови. Суб'єктивний фактор «узвичаєння в мові» породжує сумнівну норму, виклад якої не завжди відповідає внутрішнім мовним законам.

Для спростування цієї тези потрібно щонайменше глянути у сучасні словники, які наочно доводять, що літера ф в українській мові є далеко не узвичаєна. Перше, що про це свідчить – кількість слів, у яких присутня ф. Вважається, що ця літера є найменш вживаною в українській мові. Наприклад, Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В.Т. Бусла (2005)[5], наприклад, містить лише 3520 слів, які розпочинаються на літеру ф. А це – всього 1, 4% із загального реєстру, який становить 250 000 одиниць. Якщо ж перевірити загальну частотність вживання цієї літери, то це в цілому становитиме теж невелику частину: загальна кількість випадків вживання літери ф у словнику – 43 098 (до уваги взято не лише реєстрові, а всі слова,

[4]Український правопис [Електронний ресурс] // Pravopys.net. – Режим доступу: http://www.pravopys.net/#search=86-89.

[5] Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ, 2005.

включно з поясненням словникових статей), а це 1,1% від всієї кількості слів у словнику.

Українська мова, як і інші слов'янські, практично не має питомих слів зі звуком [ф]. У старослов'янській абетці ця літера слугувала для передавання чужого слов'янським мовам звука у словах грецького і єврейського походження (*фелонь, фініксъ, фарисей, серафимъ*). Правда, пізніше у російській та польській мовах, на відміну від української, звук [*f*] розвинувся природно, через оглушення звука [*v*] перед глухими приголосними та наприкінці слів, а в польській мові ще й після глухих приголосних: пор. *рос*. правка [*prafka*], лев [*lʲef*], також *пол*. twój [*tfuj*], wstrząs [*fstʂɔ̃s*].

У той же час звук [*ф*], який так полюбився нашим сусідам, є чужим та неприродним для української мови. Історію засвоєння цього звука на ґрунті нашої мови пояснює Ю. Шевельов. За його словами, про цей звук давні українці дізналися ще задовго до прийняття християнства унаслідок контактів з греками, що мешкали в північному Причорномор'ї, а вже пізніше ця літера була «підперта авторитетом церкви». «У правописі, - писав учений, - його [звук ф] ніколи не намагалися уникати: навпаки траплялися надпоправні написання з ф на недоречних місцях. Незважаючи на все це (або саме через це), звук [*f*] залишився чужим і зовсім не защепився в говірній мові». [6]

Відтак, «говірна мова», а точніше українські діалекти репрезентують доволі неоднорідну ситуацію з узвичаєнням цього звука у різних регіонах. Як стверджує С. Бевзенко, в українській літературній мові і в багатьох говорах досить слабко представлена фонема /ф/. Вона виступає звичайно лише в словах іншомовного походження (переважно в новіших запозиченнях), а також у деяких звуконаслідувальних словах, тому протиставлення фонем /в/, /ф/ за ознакою дзвінкості: глухості навіть у літературній українській мові досить слабке.[7]

---

[6] Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Перекл. з англ. Вакуленко С. та Даниленко А. – Харків, 2002. – С. 189.
[7] Бевзенко С. Українська діалектологія. Фонетика. Навчальний посібник. - Одеса, 1974. – С.22.

Звісно, південно-західне наріччя, а особливо наддністрянській говір, вирізняється функціональним поширення фонеми /ф/ унаслідок тривалих контактів з німецькою мовою під час перебування у складі Австрійської, а згодом – Австро-Угорської імперії. Зазвичай перевага фонемі /ф/ надається при вживанні сукупностей звуків [*хв*]. Наприклад, нормативні для української мови слова *хвалити* та *хворий* у зазначеному говорі вимовляються відповідно як [*фали́ти*], [*фо́риЙ*].[8] Проте, за словами С. Бевзенка, навіть в південно-західних діалектах протиставлення фонем /в/, /ф/ порівняно слабке, бо ж у позиції абсолютного кінця слова та перед глухими приголосними фонема /в/ ніколи не заступається фонемою /ф/.[9]

Правда, в деяких крайніх західних говірках, зокрема в надсянських, а частково і в лемківських, можливе заступлення /в/ через /ф/, наприклад, *кроф, буф (був), жо'фтий, уфт'і'кла, уфки'нуш, фчо'ра, солофі'й* та ін. Але таке явище є непослідовним та пояснюється близькими контактами з польською мовою, яка, як зазначалося раніше, звук [*ф*] природно та гармонійно пристосувала до себе.

В основній же масі південно-східних діалектів, зокрема в середньонаддніпрянських, включаючи й полтавські, у слобожанських, степових а також у лівобережнополіських говірках поліських (північних) діалектів та в низці інших суміжних говірок фонема /ф/ заступається звичайно через [*х*], [*хв*] та ін. (пор., наприклад; *ко'хта, ту'хл'і, хру'кти, хве'ршал, бухве'т* та ін.), внаслідок чого протиставлення фонем /в/, /ф/ у них зовсім відсутнє, а фонема /в/ виявляється непаристою.[10] До слова, у середньонаддніпрянському говорі, який і ліг в основу літературної української мови, звук [*ф*] у словах замінюється різними звуками [*х*], [*кв*], [*хв*], [*п*], [*в*], [*м*] (*кварту́х, хва́брика, хо́рма*).

У східнополіському говорі української мови (північне наріччя) та степовому говорі південно-східного наріччя також спостерігається ослаблення фонеми /ф/ і заступлення її /х/ чи /хв/ *худбо́л* (футбол), *хва́ра* (фара), *хунт*

[8] Гриценко П. Наддністрянський говір // Українська мова : енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 367.
[9] Бевзенко С. Українська діалектологія. Фонетика. Навчальний посібник. – Одеса, 1974. – С.22.
[10] Там само. – С.23.

(фунт).[11]Тут фонема /ф/ виявлена хоч і слабко, проте ширше, ніж у лівобережнополіських говорах.

Такі явища можна прослідкувати, взявши до рук Атлас української мови, який більш детально унаочнює їх у живій мові.

Так, на теренах південно-західного наріччя приблизно лише чверть мовців вживають слово [*ф'іст*] замість унормованого [*хв'іст*][12]. Схожа ситуація зі словом [*фасол`а*][13], яке знову ж таки тут уживають на місці слова [*квасол`а*]. Заміна природнього звукосполучення [*хв*] на [*ф*] у цих двох випадках присутнє лише у наддністрянському говорі. [14] У цьому ж наріччі маємо лише одиничні випадки вживання слова [*фороба*] замість [*хвороба*], поширені у волинському говорі. У наддністрянському ж говорі одностайно превалює варіант [*хороба*].[15]

У північному та південно-східному наріччі ситуація більш, ніж очевидна. На карті репрезентовані лише одиничні випадки вживання [*фасол`а*] замість поширених [*квасол`а*] та [*хвасол`а*][16]. Цікаво, що навіть замість нині літературного [*фартух*] вживають у більшості [*квартух*] та [*хвартух*][17], а замість літературного [*фунт*] тут говорять [*хунт*] [18] або ж навіть [*хвунт*]. [19]

З цього невеликого порівняльно-діалектологічного аналізу видно, що насправді природною рисою для більшості носіїв української мови є повсякчасна заміна літери ф акустично спорідненими буквосполученнями х, хв, кв.

На чужість та невкоріненість звука [*ф*] вказував ще 1818 року дослідник української мови і одночасно ініціатор фонетичного принципу правопису української мови О. Павловський, який, виявляючи особливості вимови

---

[11] Железняк М. Східнополіський говір // Українська мова : енциклопедія. — Київ, 2000. – С. 673-674.
[12] Атлас української мови: в 3 т. Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ, 1988. – К.86.
[13] Там само. – К.84.
[14] Там само. – К.64.
[15] Там само. – К.85.
[16] Атлас української мови: в 3 т. Т. 1: Полісся, середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – Київ, 1984. – К.96.
[17] Там само. – К.99.
[18] Там само. – К.97.
[19] Атлас української мови: в 3 т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Комплексні карти. Некартографовані матеріали. - Київ, 2001. – К. 101.

окремих звуків, зазначив, що «Ф завжди вимовляється як двійна ХВ, наприклад: *Хвенна, хворий, хварба, хвикга*».[20]

Невдовзі це помітив також Михайло Максимович. Пишучи листа до Григорія Квітки-Основ'яненка «О правописаніи Малороссійскаго языка»[21], науковець звернув увагу на відмінність розмовної української та російської мов: «Відповідно лише до однієї акустики малоросійського говору, де буква в вимовляється як напівголосна подібно до нескладового ў, він [Вагилевич] всюди замість в, що так вимовляється, ставить ў; замість – *ходив, знав*, він пише *ходиў, знаў* та ін. Але це так само дивно, як дивно було би писати російською: *фсіо, дефки, любофь, петрофь* відповідно до великоросійського говору, який утискає у відомих випадках звук [*в*] у [*ф*]»[22].

Упродовж XIX ст. було чимало спроб зібрати, осмислити та пояснити специфічні риси української розмовної мови. Результатом праці багатьох учених стала велика картотека, що її у підсумку впорядкував Борис Грінченко. Серед фонетичних особливостей у передмові до «Словаря української мови»[23] укладач виділяє аналізовану рису: «Зважаючи на те, що звук ф у більшості українського народу вимовляється, як хв (перед голосною, окрім у) або х (перед приголосною і перед у), ми, укладаючи словник на літеру ф, вклали у нього лише ті слова, для яких в наших матеріалах не знайшлося дубліката з хв або х [при цьому до уваги була прийнята обмовка Номиса в передмові до його збірника приказок про те, що він всюди, де у нього зустрічалося ф, заміняв його звуками хв]; всі ж слова, які зустрічалися тільки з х хв і х або із схожими звуками, також з ф, додані нами до слів на букву х, а також приклади до них з тими звуками, з якими вони були зафіксовані. Якщо будь-яке слово із звуками хв, х мало одне значення, а з ф – інше, тоді воно додавалося до слів і на ф, і на х

[20] Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія / Упорядн.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. – К.: Наукова думка, 2004. – С.40.
[21] Там само. – С. 103.
[22] *(ориг.)* СлЂдуя одной только акустикЂ Малороссійскаго выговора, по которому буква в произносится въ извЂстныхъ случаяхъ полугласно, какъ сокращенное ў, онъ [Вагилевич] вездЂ, вмѢсто в, произносимаго такимъ образомъ, ставит ў; вмѢсто — ходивъ, знавъ, онъ пишетъ — ходиў, знаў и проч. Но это так же странно, какъ странно было-бы писать по-Руски: фсіо, дЂфки, любофь, петрофь, слЂдуя Великорусскому выговору, сжимающему въ извЂстныхъ случаяхъ звукъ в въ ф.
[23] Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. Зібрала редакція журнала "Кіевская Старина". – Т. 1–4. – Київ, 1907–1909. – С. 27.

із взаємними покликаннями одне на одне. Незначні і невеликі відступи від цих правил обумовлені бажанням надати більше зручностей для користування словником і зрозумілі без пояснень.»[24]

У «Словарі української мови» є всього 296 слів з початковою літерою ф із загального реєстру в 68 000 слів, а це 0,43%. У той же час тут присутня велика кількість слів, які на місці звичної для сучасного українця букви ф містять буквосполучення хв або х: *хвабрика, хвазан, хварба, хвигура, хвортуна, арихметика*. Це цілком може слугувати ще одним підтвердженням того, що відповідний звук був невластивий живій розмовній мові.

Обговорення принципів українського правопису провадилося у XIX ст., наслідком чого стали і наведені вище зауваги щодо вживання літери ф та відповідного звука. Початок XX ст. позначений активними дискусіями щодо цих питань. Наприклад, так представлена літера ф в «Найголовніших правилах українського правопису» (1921): «Звук [*ф*] у чужих словах, недавно взятих і в нашій мові ще не зукраїнізованих, передаємо через ф (а не хв): *форма, Франція, фабрика, фінанси, фідологія* […]»[25] З такого викладу стає зрозуміло, що тодішнє передавання слів з літерою ф – це тимчасова необхідність, доцільність якої ще належить обговорити.

Як свідчить Юрій Шевельов, «низька соціяльна оцінка двозвука *хв* освіченими колами спершу постала в контактах з мовами польською, німецькою й латиною, але в новітні часи її посилили і остаточно ствердили контакти з російською мовою (в якій звук [*ф*] «природний» тому, що там він розвинувся і у власних словах у процесі нормального фонетичного розвитку й

[24] *(ориг.)* Въ виду того, что звукъ ф у большинства украинскаго народа выговаривается какъ хв (передъ гласной, кромѣ у) или х (передъ согласной и передъ у), мы, составляя словарь на букву ф, помѣстили въ него лишь тѣ слова, для которыхъ въ нашихъ матеріалахъ не нашлось дубликата съ хв или х [При этомъ принята была во вниманіе оговорка Номиса въ предисловіи къ его сборнику пословицъ. что онъ ф вездѣ, гдѣ оно у него встрѣчалось, замѣнялъ звуками хв]; всѣ же слова, которыя встрѣчены только съ хв и х или, рядомъ съ этими звуками, также и съ ф, помѣщены нами на букву х, примѣры-же къ нимъ, конечно, были оставлены съ тѣмъ изъ этихъ звуковъ, съ какимъ были встрѣчены. Если какое либо слово съ звуками хв, х имѣло одно значеніе, а съ зв. ф – другое, тогда оно, съ соотвѣтствующими значеніями, помѣщалось и на ф и на х со взаимными ссылками одного на другое. Незначительныя и немногія отступленія отъ этихъ правилъ обусловлены желаніемъ предоставить болѣе удобствъ въ пользованіи словаремъ и понятны безъ объясненій.

[25] Кримський А. Ю. Найголовніші правила українського правопису / Укр. Акад. Наук; Укр. акад. наук. – Рівне, 1921. – С. 14.

набув фонемного статусу)»[26]. Можна припускати, що звук [*ф*] додали згодом до офіційного набору українських звуків не через мовознавчі причини, а через суспільний тиск, спрямованими на насильне зближення української мови з російською.

Повністю усувати його з нашої мовної та мовленнєвої практики, звісна річ, не потрібно, адже мова досить вміло пристосовує свої засоби до потреб та примусів часу. Але все-таки потрібно надати цій літері справді належне місце, яке б знімало з неї та з українського артикуляційного апарату радянські кайдани, особливо в процесі перекладу низки слів-грецизмів.

[26] Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – Київ, 2008. - С. 243.

Розділ 2

ІСТОРІЯ ПЕРЕДАВАННЯ СЛІВ-ГРЕЦИЗМІВ З Θ (ТЕТОЮ)

Слов'янські мови не мають питомих слів зі звуком [*ф*]. Церковнослов'янська літера «ферт», що від неї походить сучасна кирилична Ф, виникла за зразком давньогрецької літери «фі» з її графічним позначенням. Вона слугувала для передавання чужого слов'янським мовам звука у словах грецького і єврейського походження (*фелонь, фініки, фарисей, серафимъ*).[27]

Проте водночас церковнослов'янська мова не розрізняла глухого губно-зубного фрикативного звука [*φ*] та глухого дентального фрикативного звука – так званої «тети» (θ – *Θήτα*).[28]

Так, у давньоруських землях поряд з «фертом» для позначення давньогрецького звука φ вживали також літеру «фіта» (θ), яка своїм виглядом нічим не відрізнялася від грецької літери «тета» (θ), яку східні слов'яни читали як [*ф*]. Приблизно до XVII ст. різниці в уживанні «ферта» й «фіти» не було, надалі написання узгодили з грецьким («ферт» передавав φ, «фіта» — θ).

Протягом Середньовіччя в низці орфографічних шкіл віддавали перевагу тільки одній літері. Так, у новгородських берестяних грамотах XIII ст. «ферт» не вживають зовсім, пишучи замість нього «фіту», у XIV—XV ст. навпаки, пишуть його майже скрізь[29].

Власне, розрізнення цих «фіти» та «ферту» в церковнослов'янській традиції було лише графічним, однак вимова обох була ідентичною. Саме тому вже після створення гражданського шрифту на початку XVIII ст., активно полемізували стосовно уніфікації цих літер в алфавіті.

Звідси виникало бажання уніфікувати не тільки графічне оформлення одного і того ж звука, але і передавання двох різних літер грецького алфавіту. Так, грецька «тета» зовнішньо нічим не відрізнялася від слов'янської «фіти», тому і не дивно, що у церковнослов'янській мові глухий губно-зубний фрикативний звук [*φ*] та глухий дентальний фрикативний звук злилися.

---

[27] Півторак Г. Літера Ф // Українська мова. Енциклопедія. — Київ, 2000. – С. 755.
[28] Там само.
[29] Німчук В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. — Київ, 2002. – С.72.

Ще довгий час, аж до 1917 року, у грецизмах на місці етимологічної «тети» писали «фіту». Однак такий етимологічний принцип правопису, без реальних звукових відмінностей, втрачав сенс, тому того ж 1917 року «фіту» вилучили з алфавіту.

За час свого побутування «фіта» не адаптувалася в російській мові, бо вона, як і церковнослов'янська, яка лягла в її основу, не розрізняла на звуковому рівні «фіти» і «ферта». Процес уніфікування цих двох літер в російському правописі, відбився навіть у багатьох літературних творах того часу.

Наприклад, цікаву історію, пов'язану з «фітою», розповідає герой повісті М.С. Лєскова «Зачарований мандрівник»[30], Іван Северинович:

- Я добрався до Пітера, але не пощастило мені в роботі.

- Чому ж?

- Довго дуже без місця ходив, а потім на фіту потрапив, але від того лише стало гірше.

- Як на фіту? Що це означає?

- Той покровитель, до якого я на роботу був присланий, в адресний стіл довідки мене визначив, а там у всякого, хто там працює, своя буква є, по якій хто довідці завідує. Інші букви є дуже хороші, як, наприклад, «букі» або «покой», або «како»: багато на них прізвищ починається, і у працівників є дохід, а мене поставили на фіту. Дуже мізерна буква, дуже на неї мало пишеться, і то ще з тих, в котрих на неї прізвища починаються, все від них ухиляються і лукавлять: хто трохи хоче себе облагородити, зараз же себе самостійно замість фіти себе через ферт записують. Шукаєш-шукаєш його під фітою - тільки пропаща робота, а він під фертом себе перейменував. Ніякої користі немає, а сиди на службі.[31]

---

[30] Лесков Н. Очарованный странник. – Москва, 2013. – С. 58.

[31] *(ориг.)* - Я добрался до Питера, но не посчастливилось мне насчет карьеры.
- Чем же?
- Долго очень без места ходил, а потом на фиту попал, и оттого стало хуже.
- Как на фиту? Что это значит?
- Тот покровитель, к которому я насчет карьеры был прислан, в адресный стол справщиком определил, а там у всякого справщика своя буква есть, по какой кто справке заведует. Иные буквы есть очень хорошие, как, например, буки или покой, или како: много на них фамилий начинается, и справщику есть доход, а меня поставили на фиту. Самая ничтожная буква, очень на нее мало пишется, и то еще из тех, кои по всем видам ей принадлежат, все от них отлынивают и лукавят: кто чуть хочет облагородиться, сейчас себя самовластно вместо фиты через ферт ставит. Ищешь-ищешь его под фитою - только пропащая работа, а он под фертом себя проименовал. Никакой пользы нет, а сиди на службе.

Схоже пропагував і тодішній російській правопис. Автор редакції 1894[32] року Я. Грот пише: «Зовсім протилежне явище ми бачимо у «фіті»: вона являє собою два звуки, а θ відображає звук, для якого є інша, більш вживана буква Ф. […] Стосовно передачі звуків вона, звісно, безкорисна, і для людей, які не отримали літературної освіти, вона чинить нездоланні труднощі».[33]

Уже в наступних правописах російської мови «фіту» асимілювали з «фертом», відтак з цих правописів повністю зник розділ «Правопис іншомовних слів», що й цілком очевидно – створити правила там, де немає системи, взагалі неможливо. Описуючи цю проблему в російській мові, Ія Нечаєва - науковий співробітник Інституту російської мови РАН - зазначає: «Питання про те, де знайти інформацію про орфографію нових іншомовних слів, які існують правила їх письмового вживання, може викликати розгубленість: правил правопису запозичень як таких не існує».[34] За її словами, російська мова при запозиченні іншомовних слів для їх транслітерації використовує «традиційно правильний вибір», написання їх «не завжди можна пояснити», його потрібно просто запам'ятати і це «не зовсім страшно».[35] Для росіян дві давньогрецькі літери, які транслювалися у «ферт» та «фіту», взагалі, нічим не відрізнялися.

Але у грецькій мові це були все-таки дві різні літери, які відповідно і вимовлялися по-різному. Як стверджував В. Німчук, у візантійський період греки свою літеру θ вимовляли як міжзубний приголосний звук. Його слов'яни сприймали то як т, то як ф.

---

[32] Грот Я. Русское правописание: Руководство, сост. по поручению 2-го Отд-ния акад. наук, акад. Я.К. Гротом. - 17-е изд. - Санкт-Петербург, 1906. – С.80.

[33] *(ориг.)*Совершенно противоположное явленіє видимъ мы въ θитѣ: она представляетъ два звука, а θ изображаетъ звукъ, для котораго есть другая, болѣе употребительная буква (Ф). […] въ отношеніи къ передачѣ звуковъ она конечно безполезна, и для людей, не получившихъ литературнаго образованія, составляеть почти неодолимое затрудненіе.

[34] *(ориг.)* Вопрос о том, где почерпнуть сведения об орфографии новых иноязычных слов, какие существуют правила их письменного употребления, может вызвать растерянность: правил правописания заимствований как таковых не существует.

[35] Нечаева И. Почему нет правил правописания для иностранных слов? // «Учительская газета» – Москва, 2008.- №45.

«У найдавніших старослов'янських текстах на місці θ, напевне, читали т, - писав В. Німчук[36], - бо в цих пам'ятках найчастіше на місці зазначеної літери проти етимології писали са́ме т: *Тадеи, Тома, Варътоломѣи, Марта, Витания* тощо. Випадки заміни θ через ф у старослов'янських пам'ятках надзвичайно рідкісні. І в пам'ятках української мови найдавнішої доби, хоч і не часто, зустрічаємо написання т на місці θ».

Непрямим свідченням того, що в мові XI – XIII ст. θ вимовляли і як т, є гіперичні написання слова грецького походження на позначення «запашної речовини, пахощів, аромату» з θ, ф замість т (гр. *ароматъ* (XII – XIII ст.) і *аромаθъ*…(кінець XI – XII ст.).

Згодом на території України з'явилися видозміни передавання грецької θ. Іван Огієнко стверджує, що написання фт замість θ «знаходимо часто у наших письменників XVI – XVII віку»[37]. Іще один варіант трансляції θ через хт залишився в розмовній мові у словах *анахтема* «анафема», *анахтемський* «проклятий, жахливий».

Так під впливом політики Російської імперії у мові закріпилися форми з ф (як і в російській мові): *арифметика, ефір, міф* і под. На теренах, що перебували в складі Австро-Угорщини, закріпилися форми, ближчі до Європи - з т: *аритметика, анатема, етер, міт* тощо.

Зрозуміло, що східнослов'янські мови слідом за нормами церковнослов'янської, а відтак засиллям російської, майже не розрізняють при передаванні грецькі «тету» та «фі». Тим часом низка історичних свідчень вказує на те, що для української мови розрізнення «тети» та «фі» ніколи не створювало жодних проблем – звісно, непослідовно, проте диференційно грецька «тета» завжди передавалася через т, хт, фт або ж х. Власне тому традиція правопису церковнослов'янської мови не повинна змушувати правописну систему української мови бути сукупністю винятків без логічного підґрунтя.

---

[36] Німчук В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. — Київ, 2002. – С.71.
[37] Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичний освітленням. – Варшава, 1927. – С.178.

Розділ 3

Θ (ТЕТА) НА ТЛІ ПРАВОПИСНИХ НОРМ XX-XXI СТОЛІТТЯ

Відомо, що до видання перших правописів в українському мовленні побутували різні відповідники грецької «тети». Як вже було зазначено раніше, «тета» передавалася через т, хт, фт або ж ф. Однак рано чи пізно довелося такий хаотичний набір звести до однієї системи і витворити єдине доцільне правило для передачі таких грецизмів.

Це вдалося зробити 1921 року у «Найголовніших правилах українського правопису». Тут, в розділі «Правопис чужих слів в українській мові» (п. 4), сказано: «У словах, недавно або не дуже давно взятих, чуже Θ, th на письмі передаємо через т (не через ф): *катедра, Атени, ортографія, міт (міф), анатема, апофтегма, Бористен, логаритм, аритметика, патос, Пітагор, етер* і т. ин.»[38] Таке рішення правописної комісії не лише віддзеркалювало реальну мовленнєву картину більшої території України, але й зближувало українську правописну систему із загальноєвропейською, якій притаманне чітке розрізнення на письмі давньогрецьких «тети» та «фі».

Згодом це правило транслювали і у пізнішій, більш випрацюваній версії правопису 1928 року, так званій скрипниківці, або Харківському правописі, де зазначено: «Грецьке θ (th) передаємо через т (а не через ф): не тільки *театр, теологія, бібліотека, теорія, метода, атеїзм,* але й *патос, етер, катедра, міт, ортографія, аритметика, дитирамб, логаритм, етіопський, Пітагор, Атени, Методій* і т. ін.».[39]

Проте вже через 6 років, новий правопис 1933 року, викорінюючи «буржуазні настрої» відкинув норму скрипниківки і зобов'язував передавати грецьку тету буквою ф на російський зразок. Так *Атени* стали *Афінами, етер – ефіром, анатема – анафемою* і т.п. У новому правописі 1933 року без жодних пояснень та окремих підпунктів про передавання грецької «тети» виведено майже, як аксіома, правило (§77): «В іншомовних словах пишеться ф (а не хв):

[38] Кримський А. Ю. Найголовніші правила українського правопису / Укр. Акад. Наук; Укр. акад. наук. – Рівне, 1921. – С. 15.
[39] Український правопис. Вид. 1. – Київ, 1929. – С.45.

факт, форма, фунт, фах, фабрика, фамілія, офіціальний, реформіст, Гаммерфест…

Так само пишеться: *міф, орфографія, кафедра, логарифм, ефір, пафос при ортопедія, ортодокс, театр, теорія…*»[40]

Інтенція такої заміни стає цілком очевидною опісля прочитання низки постанов та статей 1933 року. Наприклад, в сумнозвісній книзі голови новоствореної Правописної комісії при Народному Комісаріаті освіти Андрія Хвилі (Олінтера) «Викорінити, знищити коріння українського націоналізму на мовному фронт» зазначено: «Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами […]. Комісія, створена при НКО, переглянула „Український правопис“ […]. Основні виправлення стосувалися ліквідації всіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами […]. Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України».[41]

Виходить, передавання деяких слів з «тетою» літерою ф мала б зблизити українську і російську орфографію у той час, коли орфографічної системи передачі іншомовних слів в російській мові не існувало і досі не існує. Саме звідси бере початок тяжіння української орфографії до винятків, які так притаманні мові нашого східного сусіда.

Однак цікавим є ще один факт: так палко захищаючи новий правопис та звинувачуючи Харківський у «буржуазності», Андрій Хвиля (Олінтер) у тій же книзі про викорінення націоналістичного коріння використовує мовні риси, які під його ж керівництвом будуть викреслені з правопису. Зокрема, звинувачуючи Скрипника, Хвиля вживає слово *катедра*: «Ось що сказав тов.

[40] Український правопис. – Харків, 1933. – С.60.
[41] Українська мова у ХХ ст. Історія лінгвоциду. За ред. Л. Масенко. – Київ, 2005. – С. 113-114.

Скрипник у своєму виступі на *катедрі* нац. питання в УІМЛ 3/V 1931р. […]». Це може свідчити лише або про недалекоглядність та непослідовність голови правописної комісії 1933 року, або про те, що курс на російську орфографію є не менш штучним, аніж звинувачення щодо «буржуазної культури».[42]

Радянська влада через втручання у внутрішні закони мовного життя намагалася знищити самобутні риси української мови, зокрема – фонетичні. Зауваги з цього приводу подає Ю.Шевельов: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною… Радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропаґує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови»[43]

Через 12 років чинною стала нова редакція правопису (1946 р.), у якій вже було зазначено: «F і PH передаються буквою ф, напр.: *фабрика, факт, фартух, фах, фаянс, федеративний, фейлетон, фігура, форма, фуга, футляр, офіціальний, реформа; фараон, фізика, фізіологія, фонетика, катастрофа, фосфор, філософія, ефемерний, флегматик; Франція, Флоренція; Філіппіни, Фінікія; Фірдоусі, Лонгфелло; Фаон.*

TH, залежно від того, як слово узвичаєне в українській мові, передається то буквою ф, напр.: *арифметика, ефір, кафедра, логарифм, міф, орфографія, пафос,* то буквою т, напр.: *бібліотека, ортодокс, ортопедія, театр, теорія».*[44]

Це ж правило продубльовано у правописах 1960[45], 1990[46] року, а відтак постало у чинному українському правописі (1993)[47] з невеликими косметичними правками у вигляді доповнення новими прикладами, однак знову

[42] Українська мова у XX ст. Історія лінгвоциду. За ред. Л. Масенко. – Київ, 2005. – С. 115.
[43] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998. – С.123.
[44] Український правопис. – Київ, 1945. – С. 102.
[45] Український правопис. – Київ, 1960. – С.115.
[46] Український правопис. – Київ, 1990. – С.117.
[47] Український правопис [Електронний ресурс] // Pravopys.net. – Режим доступу: http://www.pravopys.net/#search=86-89.

ж таки – з покликанням на узвичаєння, яке, до слова, триває всього 73 роки (від 1946 року).

Для більш наочного розуміння проблеми «узвичаєння» варто вдатися до україномовних словників кінця XIX – початку XX ст. і того, як вони транслювали деякі слова-грецизми.

Для прикладу, можна порівняти «Малорусько-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського 1886 року (МНСЖ), «Словарь української мови» Бориса Грінченка 1907-1909 рр. та «Словник української мови» Д. Яворницького 1920 року, який був створений як продовження «Словаря» (СУМГ), «Російсько-український академічний словник» Агатангела Кримського 1924-1933рр. (РУАК), «Правописний словник» Григорія Голоскевича 1929 року (ПСГ) та, як зразок сучасної орфографії, «Словник іншомовних слів» Олександра Мельничука 1974 року (СІСОМ).

Вибрані словники є яскравими представниками різних періодів розвитку української мови та водночас репрезентують дві традиції – галицьку та наддніпрянську.

«Малорусько-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського 1886 року не тільки показує галицьку традицію кінця XIX ст., але й є її основним законодавцем. Адже саме для цього словника Є. Желехівський створив галицький фонетичний правопис на основі гражданського шрифту й поширеної того часу в українській мові фонетичної орфографії (із деякими змінами). Інакше кажучи, правопис «Малорусько-німецького словаря» – це та сама *желехівка*, яка була закріплена на західноукраїнських землях аж до початку Другої світової війни.

«Словарь української мови» Б. Грінченка укладався 46 років (1861—1907) і мав великий вплив на усталення української літературної мови й літературного правопису. Як зазначав свого часу І. Огієнко, «правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як слід збірної праці письменників всього XIX-го століття й усього

українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні».[48] Спеціально для словника Б. Грінченко розробив новий правопис, т. з. *грінчевичівка*, що акумулювала все найкраще з попередньої української правописної практики і яка лежить в основі сучасного українського правопису.

«Російсько-український словник» Агатангела Кримського 1924-1933рр. важливий тим, що він є яскравим наочним прикладом самобутності живої української мови у порівнянні з російською. До того ж, словник репрезентує «Найголовніші правила української мови» 1921 року.

«Правописний словник» Г. Голоскевича 1929 року є найкращою репрезентацією Харківського правопису 1928 року. За цією лексикографічною працею можна простежити стан українського правопису до руйнівного впливу російської мови.

«Словник іншомовних слів» О. Мельничука 1974 року яскраво презентує сучасну українську перекладну традицію, яка і досі продовжує радянські тенденції. Він містить 398 запозичених слів із грецькою θ, серед яких у 28-ми словах θ передається літерою ф (на російську манеру), решта слів (370) передаються літерою т. Для прикладу можна взяти слова *орфографія* (*ορθογραφία*) і *ортопедія* (*Ορθοπαιδεία*), де одне і те ж *όρθός* (прямий, вірний) транслюється то через ф, то через т.

Оригінал	**МНСЖ**	**СУМГ**	**РУАК**	**ПСГ**	**СІСОМ**
ανάθεμα	*анатема, анахтема, анафтема*[49]	*анахтема*[50]	*анатема, анахтема*[51]	*анахтема*[52]	*анафема*[53]
αριθμητική	*аритметика*[54]	*арихметика*[55]	*аритметика*[56]	*аритметика*[57]	*арифметика*[58]

[48] Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – Київ, 1995. – С. 238.
[49] Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словар. – Львів, 1886. – С.4.
[50] Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Т. 1. – Київ, 1958. – С. 7.
[51] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.6.
[52] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.11.
[53] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.77.
[54] Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словар. – Львів, 1886. – С.5.
[55] Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Т. 1— Київ, 1958. – С.9.

Γολγοθά	*Голвота*[59]	-	*Голгота, Голгофта*[60]	*Голгóфа, Ґолґóта*[61]	*Голгофа*[62]
καθέδρα	-	*катедра(льний)*[63]	*катедра*[64]	*катедра*[65]	*Кафедра*[66]
Μύθος	*мiт*[67]	-	*мiт*[68]	*мiт*[69]	*мiф*[70]
ορθογραφία	-	*ортограхвія*[71]	*ортографія*[72]	*ортографія*[73]	*орфографія*[74]
πάθος	-	-	*патос*[75]	*патос*[76]	*пафос*[77]

Таке спостереження важливе тим, що в жодному із визначних словників кінця XIX – початку XX ст. про «узвичаєння» літери ф у словах-грецизмах на місці «тети» немає жодного натяку. «Тету» передають по-різному, однак всі можливі випадки передавання літерою ф є одиничними, варіативними та зовсім непоширеними. Навіть у правописі Желехівського, який побутував на південно-західних українських теренах, говорам яких притаманне функціональне поширення звука [ф], грецька «тета» літерою ф взагалі не передається, натомість транслюється літерами т, хт, фт: *анатема, анахтема, анафтема, аритметика, Голгота, мiт.*

---

[56] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.11.
[57] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.16.
[58] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.96.
[59] Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-нiмецкий словар. – Львів, 1886. – С.148.
[60] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.237
[61] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.107.
[62] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.215.
[63] Яворницький Д. Словник української мови. Т.1. – Катеринослав, 1920. – С.341.
[64] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.2474.
[65] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.231.
[66] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.376.
[67] Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-нiмецкий словар. – Львів, 1886. – С.444.
[68] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.1086.
[69] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.300.
[70] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.511.
[71] Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Том 3— Київ, 1958. – С.63.
[72] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.1814.
[73] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.365.
[74] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.564.
[75] Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007. – С.1929.
[76] Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1929. – С.379.
[77] Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974. – С.586.

Схожа ситуація і в орфографії української діаспори, якій пощастило не бути під впливом тоталітарної політики та вдалося і дотепер зберегти (хоча і видозмінити) автентичну дорадянську українську мову. У трьох словниках: «Словнику чужомовних слів і виразів» 1953 року (Мюнхен) за ред. О. Запорожця та В. Державина (СЧСЗ), «Словнику чужомовних слів» 1955 р. (Нью-Йорк) за редакцією І. Бойка (СЧСБ) та «Словнику чужомовних слів» 1963 р. (Нью-Йорк) за ред. Артема Орла (СЧСО) та представлено слова-грецизми так, як вони вживалися в Україні та як досі їх використовують українські емігранти.

СЧСЗ	**СЧСБ**	**СЧСО**
анатема[78]	*анатема*[79]	*анатема*[80]
аритметика[81]	*аритметика*[82]	*аритметика*[83]
Голгота, Ґолґота, Голгофа[84]	*Голгота*[85]	*Ґолґота, Голгофа*[86]
катедра[87]	*катедра*[88]	*катедра*[89]
міт[90]	*міт*[91]	*міт*[92]
ортографія[93]	*ортографія*[94]	*ортографія*[95]
патос[96]	*патос*[97]	*патос*[98]

Промовистим також буде факт порівняння того, як різні мови передають назву, наприклад, грецького міста Αθήνα. Англійською мовою назва цього міста

[78] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 20.
[79] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.32.
[80] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 1: А-К. – Нью-Йорк, 1963. – С.60.
[81] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 26.
[82] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.43
[83] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 1: А-К. – Нью-Йорк, 1963. – С.86.
[84] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 60.
[85] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.112.
[86] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 1: А-К. – Нью-Йорк, 1963. – С.213
[87] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 125.
[88] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.199
[89] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 1: А-К. – Нью-Йорк, 1963. – С.420
[90] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 175.
[91] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.265
[92] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 2: Л-С. – Нью-Йорк, 1964. – С.83
[93] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 197.
[94] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.291.
[95] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 2: Л-С. – Нью-Йорк, 1964. – С.147
[96] Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953. – С. 207.
[97] Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955. – С.308.
[98] Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 2: Л-С. – Нью-Йорк, 1964. – С.185

записують «*Athens» /ˈæθɪnz/,* іспанською – *Atenas,* німецькою – *Athen,* французькою – *Athènes,* італійською – *Atene,* румунською – *Atena,* угорською – *Athén,* португальською – *Athenes,* норвезькою – *Aten,* естонською – *Athenes,* литовською – *Atėnai.* Курсивом лише самі приклади, назви мов – звичайно.

У слов'янських мовах: польською – *Ateny,* болгарською – *Атина,* словенською – *Atene,* словацькою – *Atény,* чеською – *Athény,* хорватською – *Atene,* сербською – *Атхенес,* македонською – *Атиња,* боснійською – *Athenes.*

Українською ж мовою згідно з українським правописом назва грецького міста пишеться *«Афіни»*. Такий же варіант звуку [*θ*] має білоруська (*Афіны*) та російська мова *(Афины)*. Очевидним є вплив російського правопису саме на ці мови.

Так, згідно з чинним правописом (від 1993 року) «тету» в словах грецького походження передають по-різному, залежно від шляху запозичення. Так, у словах, запозичених через латинську, грецька θ передається як т. Тоді як для слів, що потрапили в українську мову через старослов'янську (де вони пишуться через ѳ), а також в нових запозиченнях з новогрецької (де літера θ читається як звук [*θ*]), на місці «тети» пишуть ф — за східнослов'янською традицією вимови кириличної ѳ і грецької θ: *μῦθος, αἰθήρ, Ἀθηνᾶ, Θήβαι* записують як *міф, ефір, Афіна, Фіви*.[99]

«Проєкт правопису» 1999 року рекомендує вживати літери т та ф як нормативні паралельні форми у словах грецького походження на місці букви θ (th) – рівнозначно *Афіни і Атени, ефір та етер* і т.п. [100]

Паралельне вживання на місці «тети» у словах-грецизмах пропонує і нова редакція українського правопису (2018р.), де у розділі «Правопис слів іншомовного походження» зазначено: «Буквосполучення th у словах грецького походження передається звичайно буквою т: *антоло́гія, антрополо́гія, апте́ка, а́стма, бібліоте́ка, католи́цький, теа́тр, тео́рія, ортодо́кс, ортопе́дія, Амальте́я, Промете́й, Те́кля, Таї́сія, Теодо́р.* У словах, узвичаєних в українській

[99] Державна мовна політика в соціокультурному контексті України / Г. П. Євсєєва // Теорія та практика державного управління. - 2010. - Вип. 2. - С. 111-118.
[100] Український правопис. Проєкт найновішої редакції. — Київ, 1999. – С.150.

мові з ф, допускається орфографічна варіантність на зразок: *ана́фема і ана́тема, дифіра́мб і дитира́мб, ефі́р і ете́р, ка́федра і кате́дра, логари́фм і логари́тм, міф, міфоло́гія і міт, мітоло́гія, Агата́нгел і Агафа́нгел, Афі́ни і Ате́ни, Борисфе́н і Бористе́н, Демосфе́н і Демосте́н, Ма́рфа і Ма́рта, Федо́сь і Тодо́сь, Феса́лія і Теса́лія* та ін.»[101]

Однак такий крок є нібито послідовним, проте, на наш погляд, не зовсім правильним. Паралельне вживання – це завжди тимчасове рішення задля перевірки того, який варіант функціонуватиме у більшості випадків, а функціонуватиме, зрозуміло, буде те, що стало звичним.

В українському медійному просторі нерідко можна побачити використання елементів «Проєкту правопису» 1999 року, які є нічим іншим, як сучасною адаптацією дорадянської української орфографії. Серед таких – інтернет-видання «Критика» та «Збруч», а також телеканали «5 канал» та «СТБ».

Так, доволі поширене вживання слова *Атени* на позначення назви грецького міста *Αθήνα*. Грецьку «тету» у цьому слові у світовій мовній практиці переважно передають літерами t(т) або *th*. Використання т у українському слові-відповіднику зближує нашу мову з європейською мовною традицією.

- "*Атени* готуються до Різдва (замість Афіни) ("Час новин." "5-й канал").

- «*Атени* заблокували резолюцію ЄУ щодо прав людини в Китаї» (Новини, Збруч).

- «Всі футбольні боги, що зібралися на Олімп в *Атенах*, були прихильнішими до Мілану» (Вікна-Спорт, СТБ).

Така ж ситуація із вживанням «тети» в іменах. Так, ім’я *Методій* (Μεθόδιος) уже стало ледь не нормативним, щоправда таке використання притаманне переважно церковним виданням, так, як у церковній традиції діють свої мовні канони.

Рідше використання інших імен. Приміром, на сайті «Збруч» більш звичну форму Феодосій записали як *Теодосій (Θεοδόσιος*), що також логічно обумовлено перекладом «тети»:

[101] Український правопис. Проект для обговорення. – Київ, 2018. – С. 127.

- «Владика *Теодосій* привітав Наступника Апостола» (Новини, Збруч).

Поширене у ЗМІ слово *ефір* телеканал СТБ часто подає в іншій формі. У грецькому відповіднику *αἰθήρ* маємо «тету», а також літеру ету (ή), що у давнину позначала довгий голосний [ε:]. Пізніше, у новогрецькій відбулася йотація, у наслідок якої [ε:] перейшов у [i]. Полеміка навколо того чи відштовхуватися від давньогрецької, чи опиратися на новогрецьку може бути цілком доцільною, однак безсумнівним є факт вживання т на місці θ.

- "Добрий день. В *етері* "Вікна" (Н. Якимович. "Вікна." "СТБ").

Таке ж саме – μαραθώνας, де θ=т: «Олімпійський *маратон»* (Вікна-Спорт, СТБ).

Патос (пор. давньогр. *πάθος*): «Вже згодом, коли *патос* вичерпався через нову банальність, з'явилося щось, що притаманне тільки людині – іронія, сміх, насмішка»(Збруч); «Стереотипність і шаблонність мислення, поверховість метафор та образів, плаский і невиправданий патріотичний *патос* аж на 72-й сторінці розбавлено доволі приємними рядками» (Критика).

Ортографія (пор. давньогр. *ορθογραφία*): «Отже, те, що було введено в 1933 році як нова *ортографія* української мови, нова літературна норма, 90% тих русифікаторських правил лишаються нечепаними зараз» (Збруч); «1 липня 1996 року представники Німеччини, Австрії, Швейцарії, Бельгії та інших країн із німецькомовним населенням зібрались у Відні, щоб ухвалити остаточне рішення про зміни в *ортографії*» (Критика).

Аритметика (пор. давньогр. *Αριθμητική*): «Тому твердити, що економічні наслідки очікуваного зниження цін на барель нафти до 15 доларів варті очікуваних витрат 60000000000 доларів на Іракську операцію і що ця *аритметика* визначає національні інтереси США – просто безглуздя» (Критика).

Голгота (пор. давньогр. *Γολγοθά*): «Кіяновська проживає останні миті з кожним приреченим, із кожним із них прямує до *Голготи* XX століття – Бабиного Яру» (Критика).

Анатема (пор. давньогр. *Ανάθεμα*): «Нещодавно Філіпіни та Японія оголосили, що будуть «стратегічними партнерами» у вирішенні їхніх морських суперечок із Китаєм, – і це *анатема* для Пекіна, який воліє розглядати ці суперечки окремо». (Критика).

Мітологія (пор. давньогр. *Μυθολογία*): «У будь-якому разі *мітологія* не компенсує відсутности історії, навіть якщо йдеться про художню літературу». (Критика).

Кітара (пор. давньогр. *Κιθάρα*): «В тернах лежить покинута *кітара*» (Збруч).

Відтак, стає зрозуміло, що саме XX ст. є найбільшим переломним моментом в кодифікації передавання слів-грецизмів українською. З одного боку у XX ст. трансляція «тети» була уніфікована на основі віковічних традицій та мовної практики, з іншого боку цього ж століття передавання «тети» літерою т було звинувачене у «буржуазності» та асимільовано з нормами російської мови. Така ж радянська практика переродилася і в чинному українському правописі. Не зважаючи на це, практика деяких українських ЗМІ сприяє відродженню трансляції «тети» літерою т, що творить ще один бар’єр перед засиллям російської мови.

Саме тому «тета» потребує докорінної та офіційної декомунізації на державному рівні та повернення до передтоталітарних традицій, які свого часу викристалізувалися зі справжньої живої мови.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши проблему трансляції грецької «тети» в історичному, фонетичному та правописному аспектах, можемо зробити такі висновки:

1. Звук [*ф*] поряд із літерою ф, якою часто на радянську манеру транслітерують грецизми з «тетою», не притаманний українській мові. Давні українці дізналися про нього задовго до запровадження церковнослов'янської мови, яку репрезентувало християнство, завдяки контактуванню з населенням грецьких колоній північного Причорномор'я, однак українська мовна традиція її не сприйняла.

2. Живе мовлення етнічних регіонів України репрезентує майже однорідну картину побутування звука [*ф*], який заступає той звук, що пропонують у сучасному правописі позначати літерою ф. На більшості території України фонема /*ф*/, як правило заступається акустично спорідненими хв, х, т, хт, фт. Зокрема, такі явища яскраво прослідковуються в наддніпрянському говорі, який ліг в основу літературної мови. Лише наддністрянський говір характеризується надмірним функціональним поширенням літери ф, однак це пояснюється історичними обставинами та територіальною близькістю до польської, німецької, угорської та румунської мови.

3. Українці завжди диференціювали давньогрецькі літери «тету» та «фі», відтак транслювали їх по-різному. Однак до 1921 року транслітерація «тети» не була унормованою – її зазвичай передавали літерами т, х та буквосполученнями хт, хв, фт.

4. Опираючись на живе мовлення та мовну практику кін. XIX – поч. XX ст., «Найголовніші правила українського правопису» 1921 року вперше кодифікувати норму передавання слів-грецизмів з «тетою» однією літерою т. Таке ж правило затверджував, зокрема, Харківський правопис 1928 року.

5. Дотримуючись тоталітарного курсу на насильне зближення української та російської мови, радянське керівництво у наступному правописі 1933 року унормовує передачу «тети» одночасно двома літерами – ф та т – на російський

зразок. Ця риса мала б стати одним із кроків у наближенні української фонетично-правописної системи до російської.

6. Російська орфографічна практика, на яку скеровували українську, насправді бере свій початок від церковнослов'янської традиції, яка спершу плутала «тету» і «фі», а згодом і уніфікувала їх в один звук. Відтак у грецизмах, які прийшли в українську мову через церковнослов'янську (за посередництвом російської), «тету» передають літерою ф, а в грецизмах, що прийшли через латинську мову або й взагалі без посередництва, «тета» передається літерою т.

7. Чинний український правопис і досі містить повністю продубльований із сталінських часів розділ про трансляцію «тети» у словах-грецизмах.

8. Проєкт правопису 1999 року свого часу пропонував повернення дорадянських правописних норм, в тому числі і абсолютну передачу «тети» літерою т, щоправда, з можливістю вживання паралельних форм. Таку ж мовні норми намагається утвердити новий проект українського правопису 2018 року.

9. Попри чинні мовні закони, українські ЗМІ часто надають перевагу літері т при трансляції грецизмів з «тетою». Серед таких: інтернет-видання «Збруч» та «Критика», а також телеканали СТБ та 5 канал.

10. Опираючись на світову мовну практику, можна стверджувати, що українська мова потребує чіткого графічного та звукового розмежування фі та «тети»; вживання літери т на місці «тети» в словах-грецизмах є цілком логічним, адже українська літера ф нічого спільного з грецькою «тетою» не має.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови: в 3 т. Т. 1: Полісся, середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – Київ, 1984.
2. Атлас української мови: в 3 т. Т.2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ, 1988.
3. Атлас української мови: в 3 т. Т.3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Комплексні карти. Некартографовані матеріали. – Київ, 2001.
4. Бевзенко С. Українська діалектологія. Фонетика. Навчальний посібник. – Одеса, 1974.
5. Білоус М., Сербенська О. Екологія українського слова: Практичний словник-довідник. – Львів, 2005.
6. Бойків І. Словник чужомовних слів. – Нью-Йорк, 1955.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ, 2005.
8. Голоскевич Г. Правописний словник. (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук). – Харків, 1929.
9. Гриценко П. Ю. Середньонаддніпрянський говір // Українська мова: енциклопедія. – Київ, 2000.
10. Гриценко П. Ю. Степовий говір // Українська мова: енциклопедія. – Київ, 2000.
11. Гриценко П.Ю. Наддністрянський говір // Українська мова: енциклопедія. – Київ, 2000.
12. Грот Я. Русское правописание: Руководство, сост. по поручению 2-го Отд-ния акад. наук, акад. Я.К. Гротом. – 17-е изд. – Санкт-Петербург, 1906.
13. Державна мовна політика в соціокультурному контексті України / Г.Євсєєва // Теорія та практика державного управління. – Київ, 2010. - Вип. 2.
14. Железняк М. Г. Східнополіський говір // Українська мова: енциклопедія. – Київ, 2000.

15. Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словар. – Львів, 1886.

16. Запорожець О., Державин В. Словник чужомовних слів і виразів. – Мюнхен, 1953.

17. Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія / Упорядн.: В. Німчук, Н. Пуряєва. – Київ, 2004.

18. Караванський С. Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики. – Київ, 1994.

19. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Навчальний посібник. – Київ, 2010.

20. Кримський А. Російсько-український академічний словник: у 4-х т. [Електр. версія] / Підг. О. Телемко. – Київ, 2007.

21. Кримський А. Ю. Найголовніші правила українського правопису / Укр. Акад. Наук; Укр. акад. наук. – Рівне, 1921.

22. Лесков Н. Очарованный странник. – Москва, 2013.

23. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – Київ, 2004.

24. Мельничук О. Словник іншомовних слів. – Київ, 1974.

25. Нечаева И. Почему нет правил правописания для иностранных слов? // «Учительская газета» №45. – Москва, 2008.

26. Німчук В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія//Мовознавство. – 1991. - №6.

27. Німчук В. Про проект 1999 р. нової редакції українського правопису - Довідник з українського правопису. Ред. Вихованець І.Р. - Літературне місто, 2000.

28. Німчук В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. — Київ, 2002.

29. Огієнко І. Історія української літературної мови. – Київ, 2001.

30. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичний освітленням. – Варшава, 1927.

31. Орел А. Словник чужомовних слів. Т. 1: А-К. – Нью-Йорк, 1963.

32. Півторак Г. Літера Ф // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000.

33. Півторак Г. П. // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000.

34. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. – Київ, 1999.

35. Пономарів О. Український правопис – повернення до національних засад. – Київ, 2003

36. Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. Зібрала редакція журнала "Кіевская Старина". – Т. 1–4. – Київ, 1907–1909.

37. Українська мова у ХХ ст. Історія лінгвоциду. За ред. Л. Масенко. – Київ, 2005.

38. Український правопис (проєкт). – Державне видавництво України, 1926

39. Український правопис. – Київ, 1946.

40. Український правопис. – Київ, 2015.

41. Український правопис. – Харків, 1933.

42. Український правопис. Вид. 1. – Харків, 1929.

43. Український правопис. Проект для обговорення. – Київ, 2018.

44. Український правопис. Проєкт найновішої редакції. – Київ, 1999.

45. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. – Івано-Франківськ, 2009.

46. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. – Львів, 2004.

47. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Перекл. з англ. Вакуленко С. та Даниленко А. – Харків, 2002.

48. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – Київ, 2008.

49. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998.